

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ

Баға белгілеуге бәсекелестік ортаның әсері

Ақша-кредит саясаты департаменті
№2022-8 экономикалық зерттеу
Жұмыс мақаласы

Досқалиева Сәуле
Ғалымова Ағия
Жанабеков Сәрсен

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің (бұдан әрі – ҚРҰБ) экономикалық зерттеулері мен талдамалық жазбалары ҚРҰБ зерттеулерінің, сондай-ақ ҚРҰБ қызметкерлерінің басқа да ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін таратуға арналған. Экономикалық зерттеулер пікірталастарды ынталандыру үшін таратылады. Құжатта аталған пікір автордың жеке ұстанымын білдіреді және ҚРҰБ ресми ұстанымымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Баға белгілеуге бәсекелестік ортаның әсері
NBRK – WP – 2022-8

Баға белгілеуге бәсекелестік ортаның әсері

Досқалиева Сәуле¹

Ғалымова Ағия²

Жанабеков Сәрсен³

Аннотация

Төмен инфляция үшін қажетті талаптардың бірі жоғары дамыған бәсекелестік орта болып табылады. Осы жұмыста авторлар шетелдік зерттеулердің тиісті тәжірибесіне сүйене отырып, Қазақстандағы бәсекелестік орта мен баға белгілеу арасындағы байланыстың болуын талдауға тырысты. Бәсекелестіктің негізгі прокси-көрсеткіші үстеме баға (mark-up) болды, баға белгілеу орташа жылдық ТБИ динамикасымен сипатталды. Зерттеуге жиынтық және салалық деңгей енгізілді, ол Excel және Eviews 12 эконометриялық талдау пакетін қолдана отырып, Ұлттық статистика бюросының веб-сайтында жария орналастырылған статистикалық деректер негізінде жүргізілді.

Негізгі сөздер: бәсекелестік прокси-көрсеткіштері, Лернер индексі, Roeder әдістемесі, регрессия моделі.

JEL-сыныптау: C32, C43, C51, C82, E24, E31

Авторлар Салходжаев Әлімжан Исламханұлына зерттеу жүргізуде консультативтік және әдіснамалық көмек көрсеткені үшін алғыс білдіреді (Ақша-кредит саясаты департаменті директорының орынбасары).

¹ Досқалиева Сәуле – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Ақша-кредит саясаты департаменті, монетарлық талдау басқармасы, бас маман-талдаушы.

E-mail: Saule.Duskaliyeva@nationalbank.kz

² Ғалымова Ағия – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Ақша-кредит саясаты департаменті, монетарлық талдау басқармасы, бас маман-талдаушы.

E-mail: Agiya.Galimova@nationalbank.kz

³ Жанабеков Сәрсен – зерттеуді жазу кезінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі, Ақша-кредит саясаты департаменті, монетарлық талдау басқармасы бастығының орынбасары.

E-mail: Sarsen.Zhanabekov@nationalbank.kz (жұмыс жарияланған кезде ҚР Ұлттық Банкінде жұмыс істемейді)

Мазмұны

1. Кіріспе	5
2. Әдебиетке шолу	6
3. Қазақстандағы бәсекелестіктің жай-күйі.....	8
4. Әдістеме және пайдаланылған деректер	15
5. Есептеу нәтижелері	18
6. Қорытынды	24
7. Әдебиет тізімі	26

1. Кіріспе

Жоғары дамыған бәсекелестік баға өсуін тежейді – бұл теориялық дәлел соңғы жылдары төмен инфляция дәстүрлі проблема болып табылатын дамыған елдерде іс жүзінде расталған. Қазақстандағы инфляцияның салыстырмалы түрде жоғары болуының негізгі себептерінің бірі бәсекелестік ортаның төмен дамуы болып табылады. Бұл фактіні Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі рейтингіндегі Қазақстанның динамикасы растайды, онда Қазақстан бірқатар көрсеткіштер бойынша ЭЫДҰ елдерінен айтарлықтай артта қалуда.

Эмпирикалық деректер негізінде бәсекелестік пен баға деңгейі арасындағы байланысты зерттеу Еуропа Одағы елдері, Канада, АҚШ және т.б. кеңінен дамыды. Біз зерттеген жұмыстар нарықтағы теңгерімсіздігі, атап айтқанда бәсекелестіктің жетілмегендігі, неғұрлым төмен болса, инфляцияның орташа деңгейі соғұрлым төмен болатынын растайтын бұл қатынас уақытша және тұрақты өкілдік үшін де жарамды екенін растайтын Neiss (2001), Cavelaars (2003), Przybyla мен Roma (2005) сияқты авторлардың дәйекті тәсіл мен ұқсас нәтижелерді көрсетті. Бәсекелестіктің прокси-көрсеткіші ретінде жұмыстары бізді қызықтырған бірқатар зерттеушілер негізінен тауар нарықтарындағы үстеме бағаны орташа баға деңгейімен салыстыра отырып пайдаланды.

Бұл жұмыс 1998-2020 жылдарға арналған біздің ерекшеліктерімізді (шағын ашық экономиканы) ескере отырып, Қазақстан экономикасындағы бәсекелестік пен инфляция (көрсеткіштер ретінде үстеме баға мен ТБИ пайдаланылады) арасындағы байланысқа ұқсас талдау жүргізу мүмкіндігін білдіреді. Талдау үшін біз Excel және Eviews пайдалана отырып, экономиканың 7 саласы бойынша қолда бар статистикалық деректерді ескере отырып, есептей отырып, Przybyla және Roma (2005) пайдаланған көрсеткіштер жинағын пайдаландық.

Осылайша, баға жетілмеген бәсекенің деңгейін көрсететіндіктен, оның деңгейі мен баға деңгейі арасында, тиісінше, күшті оң байланыс болуы тиіс, оны анықтау біздің зерттеуіміздің міндеті болып табылады.

Зерттеу қаралған дереккөздер мен авторлардың негізгі қорытындыларын келтіре отырып, әдебиетке шолудан, қолданылатын көрсеткіштер, оларды есептеу формулалары мен статистикалық шектеулері, есептеу нәтижелері мен қорытындылары көрсетілетін әдістемеден тұрады.

2. Әдебиетке шолу

Бәсекелестік ортаның баға белгілеуге, баға деңгейіне және олардың өсу қарқынына әсері туралы сұрақтар теориялық жағынан да, практикалық жағынан да экономистерді әрқашан қызықтырады. Дәстүрлі түрде, экономикалық теорияда бірдей жағдайларда жұмыс істейтін және нарық жағдайларына әсер ету мүмкіндігі жоқ көптеген сатушылар мен сатып алушылар, сондай-ақ жаңа қатысушылар үшін нарыққа кірудің төмен кедергілері ретінде қысқаша сипаттауға болатын жоғары дамыған бәсекелестік орта бағаның төмен деңгейіне және олардың тұрақтылығына ықпал етеді деп есептелді.

Неғұрлым бәсекеге қабілетті нарықтар ұзақ мерзімді кезеңде бағалар икемділігімен және тұрақтылығымен, күтпеген өзгерістерге көбірек бейімделу күшімен сипатталады деген теориялық болжамды эмпирикалық деректер растайды (оның ішінде ЕОБ, 2001, 2003) және Kydland пен Prescott (1977), кейінірек Barro және Gordon (1983) жұмыстарында дәлел тапты, олар математикалық түрде мына тұжырымды: нарықта бұрмалау мен сәйкессіздік неғұрлым жоғары болса, инфляция деңгейі соғұрлым жоғары болатынын дәлелдеді.

Бұл қорытынды өз зерттеулерінде тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің индикаторы ретінде үстеме бағаны (mark up) пайдаланған Neiss (2001) және Cavelaars (2003) жұмысында эмпирикалық түрде дәлелденді.

Ал Qualls (1981), Coricelli (2007), Akerlof (1985) сияқты экономистер бәсекелестіктің жоғары деңгейі төмен инфляцияға ықпал етеді деп белгіленген сенімдерге күмән келтіреді және тіпті жоққа шығарады. Мәселен, жалақы инфляциясының нарықтық құрылымға тәуелділігін зерттей отырып, Qualls нарық неғұрлым бәсекеге қабілетті болса, қатысушыларға қажетті ақпаратты жинау және талдау соғұрлым қиын болады, тиісінше тепе-теңдік оңай бұзылуы мүмкін және бағаның ауытқуы соғұрлым жоғары болады деген қорытындыға келеді. Олигополистік нарықтар жеңіл үйлесетін болса, олар баға соғысын бастауға онша қызығушылық танытпайды және тұрақтылықты сақтауға тырысады.

Қаралған дереккөздердің ішінде біз Przybyla мен Романың (2005) «Тауар нарығындағы бәсекелестік инфляцияны төмендете ме?» деген жұмысы, біріншіден, біздің зерттеу тақырыбына ең жақын болғандықтан, екіншіден, мәселеге практикалық көзқарастың жеткілікті егжей-тегжейлі және салыстырмалы түрде барынша тартымды болды.

Мәленен, көптеген экономистер өз зерттеулерінде бәсекелестіктің ең қолайлы және репрезентативті көрсеткішін табу мәселесін қояды, бұл үшін көбінесе фирмалардың үстеме бағалары (mark up) көрсеткішін пайдаланады. Przybyla мен Рома да үстеме бағаламен қатар, макроиндикаторларды (ЖІӨ, жан басына шаққандағы ЖІӨ, ақша массасының өсу коэффициенті), сондай-ақ кейбір сапалық көрсеткіштерді пайдалана отырып, және 1980-2001 жылдардағы ЕО елдерінің мысалын пайдалана отырып, олардың орташа жылдық инфляция деңгейіне салалық және жиынтық мәнде әсерін талда»

отырып, бәсекелестіктің тағы бірнеше прокси көрсеткіштерін (пайда маржасы және кірістілік деңгейі) таңдап, осы жолмен жүрді. Бұл жұмыстың нәтижелері, тұтастай алғанда, инфляцияны төмендетудегі барынша жоғары бәсекелестіктің оң рөлін растайды.

Қарастырылған дереккөздерді қорытындылай келе, бәсекелестіктің даму деңгейінің инфляцияға әсері туралы мәселені зерттеушілер терең әрі жан-жақты зерттейді және жалпы, жоғары бәсекелестік ортаның баға деңгейін төмендетуге оң әсері туралы теориялық тезис эмпирикалық түрде расталады деген қорытынды жасауға болады.

Бәсекелестік ортаның инфляциямен өзара байланысын зерттеудегі балама тәсіл бұл процестерді нарық қатысушылардың жарияланған саяси ниеттерге қатысты көптеген үміттері мен шешімдерінің нәтижесі ретінде әрекет тұрғысынан түсіну және болжау мүмкіндігін білдіреді. Бұл төмен инфляция мен жоғары экономикалық өсудің оңтайлы үйлесімін табуға тырысатын орталық банктер назары мен әсерінің объектісі болып табылатындығына негізделген. Тиісінше, бәсекелес ортаның субъектілері болып табылатын нарыққа қатысушылар монетарлық саясаттың өзгерістерін ескере отырып, өздерінің әрекетін қалыптастырады.

Осылайша, Kydland пен Prescott (1977) биліктің төмен инфляцияус стратегиялық жоспарларда ұстануы мәлімделіп, бірақ тактикалық әрекеттерінде бұзылатын саяси шешімдердегі уақытша сәйкессіздікке назар аударды. Монетарлық органдардың инфляцияға айла-шарғы жасау мүдделілігі шығарылымды өсіру ниетінен туындайды. Бұл ретте бұрмалаулардың (диспропорциялар, олардың ішінде нарықтың қаталдығы, жетілмеген бәсекелестік) болуы бастапқы болжанғанын ескере отырып, зерттеушілер нарықтағы бұрмалау монетарлық билікті барынша жоғары инфляция есебінен шығарылымды ұлғайтуға талпындыратынын, алайда соңында жаңа тепе-теңдік жағдайына осындай шығарылым кезінде, бірақ инфляцияның артқан деңгейімен қолжеткізу мүмкін болатын математикалық есептеулерді ұсынды.

Нәтижесінде саясаткерлердің мұндай әрекеттері бедел тәуекелдеріне, жеке сектордың саясатқа деген сенімі төмендеуіне және фирмалар мен үй шаруашылықтарының болашақ үміттері мен қызметін жоспарлауға қатысты тиісті салдарға әкеледі.

Инфляциялық тәуекелдерге қарамастан, қысқа мерзімді кезеңде шығарылымның жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізу мүмкіндігін пайдалану Мишкинде де сипатталып (1999) «уақытша тұрақтылық тұзағы» деп аталады.

Kydland және Prescott-тың, сондай-ақ олардың ізбасарларының (Barro және Gordon, 1983) орталық банктің саяси конъюнктурадан тәуелсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі, оның төмен инфляция мен қағидаларды ұстануы, нарықтың реакциясын, яғни салдар мен бедел тәуекелдерін ескере отырып саясат құру маңызды тұжырымы болып табылады.

Қазақстан экономикасының ішкі ерекшелігіне тоқтала келе, бізді қызықтыратын тақырып бойынша отандық зерттеушілердің кеңінен танымал терең жұмыстарының саны жеткіліксіз болуын атап өткен жөн. Жүйелі

экономикалық проблемалар, олардың ең бастысы мемлекеттік құрылымдардың негізгі экономикалық салаларға кеңінен қатысуы, тиісінше басқа қатысушылардың ығыстыру, яғни бәсекелестік ортаның нашарлауы М.Темірхановтың (2020-2021) мақалаларында жүйелі және жеткілікті түрде егжей-тегжейлі баяндалады. Ол бәсекелестік дамуындағы ағымдағы жағдайға, оның себептері мен салдарына талдау жасайды, сондай-ақ елдегі негізгі инфляциялық факторларды жан-жақты қарастырады.

Мемлекеттік институттар тарапынан Қазақстандағы инфляциялық факторларды тәуелсіз ғылыми бағалау бойынша жұмыс жүргізілуде. Атап айтқанда, ҚР Ұлттық Банкінің қызметкерлері О.Төлеуовтің, А. Жүзбаевтың, Б. Бағжановтың «Қазақстандағы баға тұрақтылығында фискалдық саясаттың рөлі» (2021), Ш. Байқұлақовтың, И. Ержанның «Экономиканы кредиттеудің Қазақстандағы инфляциялық процестерге әсерін бағалау» (2019) зерттеулері өзекті болып табылады.

Осылайша, бұл жұмыс нарықтық бәсекелестік пен отандық экономикадағы баға деңгейі арасындағы байланысты эмпирикалық талдаудағы кейбір зерттеу олқылықтарды толтыруға бағытталған.

3. Қазақстандағы бәсекелестіктің жай-күйі

Бәсекелестікті қорғау және дамыту мәселелері Қазақстанның экономикалық дамуының басым бағыттарының қатарына кіреді. Монополияға қарсы қызмет пен бәсекелестік саясатты күшейтуге бағытталған экономикалық дамудың бірқатар жалпы мемлекеттік бағдарламалары, реформалары іске асырылды. 2015 жылы ҚР Кәсіпкерлік кодексі қабылданып, онда «Бәсекелестік туралы» ҚР Заңының нормалары имплементацияланды, қолданыстағы монополияға қарсы заңнаманың нормаларын үздік әлемдік практикаға сәйкес келтіруге, бизнес субъектілерінің өсуін және іріленуін ынталандыру мақсатында әкімшілік кедергілерді және бизнеске түсетін әкімшілік жүктемені төмендетуге бағытталған жаңалықтар көзделді.

Дүниежүзілік экономикалық форумның есебіне сәйкес, 141 ел қатысатын Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің рейтингінде 2019 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан бойынша бәсекелестікті дамыту мәселелеріне байланысты индикаторлар бойынша шамалы оң динамика байқалды (2020 жылғы рейтинг COVID-19 пандемиясына байланысты қалыптастырылған жоқ).

Мәселен, «нарықтағы үстемдік дәрежесі» индикаторы бойынша Қазақстан 2018 жылғы 84-орыннан 2019 жылы 70-орынға көтерілді. «Қызмет көрсету саласындағы бәсекелестік» индикаторы бойынша ел 2018 жылмен салыстырғанда көрсеткішті бір позицияға жақсартып, 2019 жылы 80-орынға шықты.

Сонымен бірге, халықаралық рейтингтердің жекелеген көрсеткіштері тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді ірі өндірушілер тобының, оның ішінде көбінесе мемлекеттік қатысу элементтерімен үстем жағдайын көрсетеді, бұл адал бәсекелестікті дамытуға және оны қорғауға теріс әсер етеді.

Бұл ДЭФ ЖБИ есебінің «Жергілікті бәсекелестіктің қарқындылығы» (Intensity of local competition) индикаторымен расталады, онда 2015 - 2017 жылдар аралығындағы кезеңде Қазақстан 94-орыннан 114-орынға дейін 20 позицияға төмендеді.

Сонымен қатар ЭЫДҰ жариялайтын 2018 жылғы нарықты реттеу индикаторына (PMR) сәйкес Қазақстан негізгі индикаторлар бойынша ЭЫДҰ елдерінің орташа көрсеткіштерінен айтарлықтай артта қалып отыр.

Қазақстан экономикасы салаларындағы шоғырлану және бәсекелестік жай-күйін бағалау үшін саладағы үлесі жоғары компаниялар топтарына бөле отырып, өндіріс және көрсетілген қызметтер көлемі бойынша деректерге талдау жүргізілді. 2009 – 2019 жылдар аралығындағы кезеңдегі деректерді талдау ел экономикасының базалық салаларында нарықтық билік шоғырлануының жоғары деңгейі бар екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда секциялар бойынша жоғары шоғырлану тау-кен өндіру өнеркәсібі (2019 жылы жалпы өнім өндірісінің, орындалған жұмыстар мен көрсетілген қызметтердің 56,3%-ын 3 кәсіпорын алады), көлік және қоймаға жинау (33,4%) салалары бойынша байқалады.

ЭҚЖЖ бойынша 2 таңбаға дейін талдау кезінде басқа көрініс байқалады. Мәселен, Қазақстан бойынша үш ірі кәсіпорынға темекі өнімдері (100%), автомобильдер, тіркемелер мен жартылай тіркемелер (орта есеппен 87,2%) өндірісіне, сондай-ақ әуе көлігі қызметіне (84,9%) байланысты салаларда өнім өндірісінің, орындалған жұмыстардың және көрсетілген қызметтердің негізгі үлесі тиесілі.

Бұл ретте кокс және мұнай өңдеу өнімдері өндірісіндегі үш ірі кәсіпорынның қатысу үлесінің 2010 жылғы 80,4%-дан 2019 жылы 58,7%-ға дейін, өзге де көлік құралдары өндірісінде 2009 жылғы 91,7%-дан 2019 жылы 52,9%-ға дейін төмендегені байқалады.

Мысалы «Қаржылық және сақтандыру қызметі» секциясында сияқты жылдық динамикадағы айтарлықтай өзгеріс кәсіпорындардың ЭҚЖЖ-ны жиі ауыстыруына, сондай-ақ іріктеу ерекшелігіне байланысты екенін айта кету керек. Басқаша айтқанда, 2017 жылы «Қаржылық және сақтандыру қызметі» секциясына кірген жекелеген кәсіпорындар 2018 жылы басқа ЭҚЖЖ-ға ауысуы мүмкін.

1-кесте. Ірі 3 кәсіпорынның өндірілген өнімі, орындалған жұмысы және көрсетілген қызметі көлемінің үлесі, барлығының %-ы*

	2017	2018	2019
Салалар – Барлығы	13,2	14,2	12,7
Ауыл шаруашылығы	11,7	7,8	6,7
Тау-кен өндіру өнеркәсібі	51,6	56,3	56,3
Өңдеу өнеркәсібі	20,4	19,1	16,8
Электрмен жабдықтау	17,7	18,6	20,1
Сумен қамту	20,8	15,5	15,9
Құрылыс	6,8	8,5	7,2
Көтерме және бөлшек сауда	10,1	12,9	21,7
Көлік және қоймаға жинау	37,2	36,0	33,4
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	28,5	28,0	28,6

Ақпарат және байланыс	33,7	32,0	28,5
Қаржылық және сақтандыру қызметі	83,8	27,9	29,4
Жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар	10,6	14,7	26,4
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	33,9	18,0	27,2
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	20,1	25,7	25,0
Өнер, ойын-сауық және демалыс	12,5	8,7	47,0
Өзге де қызмет түрлерін ұсыну	12,4	29,8	27,1

Дереккөзі: ҚР СЖРА ҰСБ, автордың есептеулері, 3 ірі кәсіпорынның шоғырлануы 20%-дан төмен салалар қызылмен, 80%-дан жоғары салалар жасыл түспен боялып көрсетілген.

* деректер 2-ШК және 1-ПФ статистикалық нысандары бойынша есеп берген кәсіпорындардың көрсеткіштері негізінде қалыптастырылған

Тау-кен өндіру және өңдеу өнеркәсібінде, көлік және қоймаға жинау, ақпарат және байланыс салаларында, қаржылық және сақтандыру қызметінде өнім өндіру, орындалған жұмыс және көрсетілген қызмет көлемінің жоғары үлесі (80%-дан астам) барлық саладағы кәсіпорындардың 10%-ына тиесілі. Ал өндірілген өнімнің, орындалған жұмыстың және көрсетілген қызметтің барлық көлемі кәсіпорындардың 20%-ына келеді.

2-кесте. 10% ірі кәсіпорындардың өндірілген өнімі, орындалған жұмысы және көрсетілген қызметі көлемінің үлесі, барлығының %-ы*

	2017	2018	2019
Салалар - Барлығы	87,1	87,8	87,6
Ауыл шаруашылығы	64,6	65,2	63,6
Тау-кен өндіру өнеркәсібі	94,3	94,3	93,7
Өңдеу өнеркәсібі	82,0	82,3	82,4
Электрмен жабдықтау	76,7	74,3	75,1
Сумен қамту	75,5	75,1	72,0
Құрылыс	74,7	76,2	75,9
Көтерме және бөлшек сауда	71,7	80,1	81,1
Көлік және қоймаға жинау	90,9	90,7	90,9
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	77,9	76,0	72,6
Ақпарат және байланыс	89,6	89,6	87,8
Қаржылық және сақтандыру қызметі	98,2	91,1	89,7
Жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар	76,5	79,4	82,7
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	87,4	87,1	88,9
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	81,8	81,8	82,9
Өнер, ойын-сауық және демалыс	72,8	69,4	82,2
Өзге де қызмет түрлерін ұсыну	77,0	80,1	78,4

Дереккөзі: ҚР СЖРА ҰСБ, автордың есептеулері, ірі кәсіпорындардың 10%-ы бүкіл саланың 80%-ынан жоғары шоғырланған салалар қызыл түспен боялып көрсетілген.

* деректер 2-ШК және 1-ПФ статистикалық нысандары бойынша есеп берген кәсіпорындардың көрсеткіштері негізінде қалыптастырылған

Сонымен қатар ҚР Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігінің 2018-2021 жылдардағы деректеріне сәйкес электр энергиясы саласында жоғары шоғырлану белгілері байқалады, онда сатылы интеграцияланған энергетикалық компаниялардың олигополиясы байқалады. «Самұрық-Энерго», «Қазақстан коммуналдық жүйелері», «Орталық-Азия электр-энергетикалық корпорациясы» компаниялары топтарының жиынтық үлесі

50%-дан асады, жекелеген шекараларда іс жүзінде 100%-ға дейін монополияланған.

Отын-энергетика кешенінде, оның ішінде мұнай өнімдері нарығында «Petrosun», «KMG», «Petroleum operating» сияқты ірі жеткізушілердің үлесі 80%-дан асады. Сұйытылған мұнай газында 70%-дан астамы «CNPC», «Petrosun», «KMG» үлесінде. Бұл ретте жекелеген жергілікті өндірушілер газды көбінесе географиялық орналасуына сәйкес келетін өңірге жеткізеді.

Коммуналдық-тұрмыстық көмір нарығында тек қана «Шұбаркөл көмір» мен «Қаражыра» үлесі 70%-дан асады. Жеткізу нарығында «Богатырь Көмір» басым.

Сонымен қатар көлік пен байланыста да «ҚТЖ-Жүк тасымалы», «Жолаушылар тасымалы» және «Қала маңындағы тасымалдар» сияқты жекелеген компаниялардың үстемдігі байқалады.

Әуе көлігінде «Эйр Астана» мен SCAT үстемдікке ие.

Ұялы байланыс қызметін көрсету нарығы – «Қазақтелеком» және «Кар-Тел» шоғырлануының деңгейі жоғары дуополистік нарық.

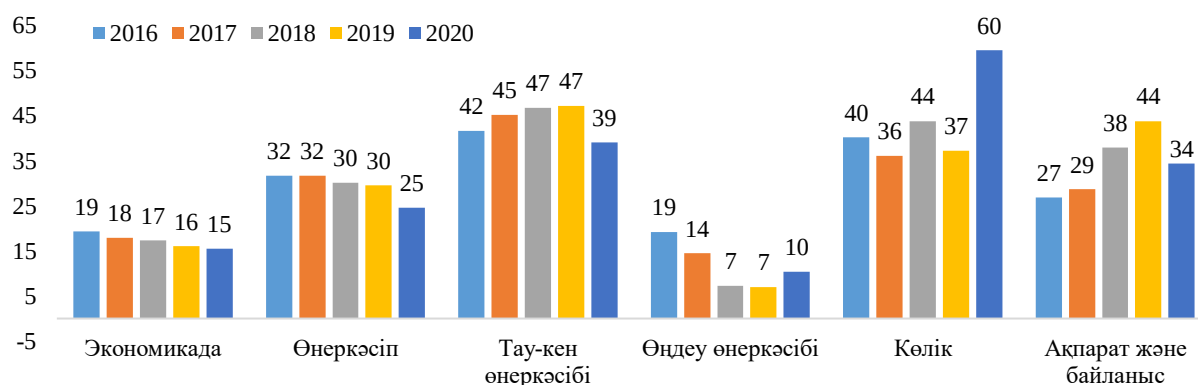
Қазақстан нарығында бәсекелестік деңгейінің төмен болуының негізгі факторлары ретінде мемлекеттің экономикаға қатысу үлесінің жоғары болуын, сыбайлас жемқорлық пен фаворитизмнің жоғары деңгейін, жалған бәсекелестіктің болуын және бағаны реттеу саласындағы жетілдірілмеген саясатты атап өтуге болады.

Мемлекеттің экономикаға қатысу үлесінің жоғары болуы

Мемлекеттің экономикаға қатысу үлесін қысқарту бойынша қабылданып жатқан шараларға қарамастан, бұл көрсеткіш айтарлықтай жоғары болып қалуда. Қазіргі таңда елімізде квазимемлекеттік сектордың (КМС) шамамен 6,5 мың субъектісі бар.

2016-2020 жылдары мемлекеттің қатысу үлесі орта есеппен көлік секторында – 43%, өнеркәсіпте – 30% (оның ішінде тау-кен өндіру өнеркәсібінде – 44%, өңдеу өнеркәсібінде – 12%), ақпарат және байланыс саласында – 34% деңгейінде қалыптасты.

1-график. Экономика салаларындағы КМС ЖҚК үлесі, %

Дерек көзі: ҚР СЖЖРА ҰСБ

Олардың санын азайту және мемлекеттің экономикаға қатысуын азайту үшін жекешелендіру шаралары қабылдануда. Алайда, Жекешелендірудің 2016-2020 жылдарға арналған кешенді жоспарын іске асыру қажетті нәтиже бермей, тек қана 62%-ға қамтамасыз етілді.

Нарықтық экономикаға тән емес мемлекеттің экономикаға қатысуының жоғары болуы елдегі бәсекелестік жағдайына теріс әсер етеді.

Біріншіден, жеке банктік кредиттеу ығыстырылады, ал елдегі ақша-кредит саясатының тиімділігі төмендейді. Екіншіден, квазимемлекеттік сектор субъектілері пайыздық мөлшерлеменің және теңгенің айырбастау бағамының қалыптасуына қысым көрсете отырып, ішкі ақша және валюта нарықтарына айтарлықтай ықпал етеді. Үшіншіден, квазимемлекеттік сектор жаңа қатысушылардың нарыққа кіруіне кедергі жасайды. КМС-ке мемлекеттік қолдау көрсету, оның ішінде әсіресе онымен үлестес кәсіпорындарға субсидиялар беру тиімсіз кәсіпорындарды қолдайды, бұл кәсіпкерлік белсенділікті бәсеңдете отырып, бизнес-ортаға теріс әсер етеді.

Осылайша, мемлекеттің экономикаға қатысу үлесінің жоғары болуы нарықтық бәсекелестік пен кәсіпкерліктің дамуына кедергі келтіреді, экономикалық сәйкессіздікті тудырады.

Сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі және фаворитизм

Transparency International жариялаған 2021 жылғы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне сәйкес Қазақстан 2020 жылғы 94 позициядан төмендеп, 180 елдің ішінде 102-орынға ие болды. Аталған ұйымның мәліметтеріне сәйкес, Қазақстанда мұнай-газ өнеркәсібі, қаржы және құрылыс сияқты ірі салалар сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың назарынан тыс қалып отыр.

Саны шектеулі компаниялар мен тұлғаларға жеңілдікті кредиттеуге қол жеткізу рұқсатын беру, оларға салықтар мен төлемдерді төмендету немесе босату немесе шектеулі ресурстарды бәсекеден тыс бөлу түрінде мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну экономиканың түрлі секторларында бәсекелестіктің дамуын тежейтін факторлардың бірі болып табылады.

Сондай-ақ Қазақстанда нарықтық қатынастар мен бәсекелестікті дамытуға сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімсіз күрес және заң үстемдігі қағидаттарын сақтамау әсер етеді. Кейбір шамалы ғана елеусіз жақсаруларға карамастан, нарықта табысты кәсіпорындар мемлекет тарапынан да, жосықсыз бәсекелестік немесе рейдерлік жағынан да араласудан қорғалғанын сезінбейді.

Жалған бәсекелестік әлеуетті бәсекелестікті жоятын тағы бір фактор болып табылады, бұл ретте нарыққа қатысушылар нақты шаруашылық жүргізуші субъектілердің қатысуына еліктеме жасайды. Елдің монополияға қарсы органы бір-бірімен үлестес жеткізушілердің қатысуымен жасалатын мемлекеттік сатып алуда жалған бәсекелестік практикасының кеңінен таралуын белгіледі. Нәтижесінде сатып алудың бастапқы бағасынан жеңімпаз өтінімі бағасының ең аз төмендеуі орын алады.

Бәсекелестіктің баға белгілеуге әсері

Қолданылған әдебиетке шолуда атап өткендей, бәсекелестік баға белгілеумен тығыз байланысты. Олардың байланысы оң да, теріс те болуы мүмкін екеніне қарамастан, жалпы бәсекелестігі жоғары елдерде бағаның тұрақтылығы мен инфляцияның төмен деңгейі байқалады. Осылайша, тауар нарықтарын ырықтандырылған реттеу және ЭЫДҰ елдерінде PMR төмен коэффициентімен көрсетілген салыстырмалы түрдегі жоғары бәсекелестік тұрақты бағалары бар тұрақты экономика құруға мүмкіндік береді.

3-кесте. ЭЫДҰ елдеріндегі, Ресейдегі және Қазақстандағы ТБИ және PMR динамикасы

	ТБИ, % 2004-2008	PMR 2008	ТБИ, % 2009-2013	PMR 2013	ТБИ, % 2014-2018	PMR 2018
ЭЫДҰ елдері	3,6	1,60	2,8	1,48	2,2	1,42
Ресей	11,3	2,69	7,8	2,22	7,4	-
Қазақстан	10,2	-	6,4	-	8,4	2,12

Дереккөзі: ЭЫДҰ, РФ ОБ, ҚРҰБ

Қазақстанда заңнамаға сәйкес, оның ішінде табиғи монополияларға қатысты жағдайларды қоспағанда, кәсіпкерлік субъектілері тауарларға бағалар мен тарифтерді дербес айқындайды.

Осылайша, 2015 жылдан бастап табиғи монополия салаларында тұтынушылар мен табиғи монополиялар субъектілері (бұдан әрі – ТМС) мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған 5 және одан да көп жылға арналған шекті ұзақ мерзімді тарифтерді қабылдау жөніндегі тарифтік саясат қолданылады. 2018 жылдан бастап инвестициялық бағдарламалардың бұрын жоспарланған басым емес іс-шараларын қысқарту, уақытша өтемдік тарифті енгізу, сондай-ақ тарифті тұтынушылар топтары бойынша саралау жолымен бекітілген ұзақ мерзімді тарифтерге 5 жылға енгізілген халық үшін реттеліп көрсетілетін коммуналдық қызметтер тарифтерінің жоспарлы өсуін тежеу бойынша шаралар қабылдануда. Одан кейін, реттеліп көрсетілетін қызмет тарифтерінің инфляциясына болжамды үлес жыл сайын Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Экономикалық саясат жөніндегі кеңестің отырысында келісіледі.

Нәтижесінде, қабылданған шараларды ескере отырып, 2016 жылдан бастап ТМС реттеліп көрсетілетін қызмет тарифтерінен инфляцияға нақты үлесі инфляцияның болжамды дәлізінен аспады. Дегенмен, реттеліп көрсетілетін қызметтерге тарифтердің өсуін тежеу ТМС-ның инвестициялық мүмкіндіктерін шектейді, олардың негізгі қорларының тозуының ұлғаюына әкеледі және болашақта инфляцияның өсу тәуекелін білдіреді. Тарифтер мен бағалардың кейінге қалдырылған өсуі де өз кезегінде Ұлттық Банк саясатының жүйелілігі мен болжамдылығын төмендеті отырып, белгіленген нысаналы дәліз шегінде инфляцияның орнықты қалыптасуына кедергі келтіреді.

Сонымен қатар, бағаның шекті деңгейін белгілеу арқылы жекелеген тауарларға бағаны реттеу әрекеттері бағалар мемлекет белгілеген шекті деңгейге көтеріле бастаған кезде «тарту» деп аталатын әсердің пайда болуын көрсетті. Бұған 2020 жылы медициналық маскалардың шекті бағасын енгізу мысал бола алады. Монополияға қарсы органның талдауына сәйкес сату желілеріндегі бағалар шекті деңгейде белгіленді, осылайша сатушылар арасындағы баға бәсекелестігін болдырмады.

Бұл ретте реттелетін коммуналдық қызметтер (сумен жабдықтау және су бұру, газбен-, электрмен-, жылумен жабдықтау) тұтыну бағалары индексін қалыптастыруда елеулі үлеске ие. 2021 жылы олардың тұтыну қоржыны құрылымындағы үлесі 6%-ды құрады. Тиісінше, тарифтердің динамикасы инфляцияға айтарлықтай тікелей де, сонымен қатар өндірілетін тауарлар мен қызметтердің өзіндік құнының өсуі арқылы жанама да ықпал етеді.

Тұтыну бағалары индексіне (ТБИ) салымдардың талдауы көрсеткендей, 2018 және 2020 жылдары тұрғын үй қызметтеріне, суға, электр энергиясына, газға және отынның басқа түрлеріне бағалардың салымы шамалы ғана, ал осы ретте 2019 жылы – теріс болды, бұл реттеліп көрсетілетін қызмет тарифтерінің әкімшілік төмендеуінің нәтижесі болып табылады. 2018-2019 жылдары салыстырмалы түрде тұрақты инфляциялық аясы және қолайлы экономикалық конъюнктурасы бар кезеңде орын алған бағалардың тежелуі табиғи монополистердің рентабельділігінің төмендеуіне әкелді. Бұл кейіннен реттеуші мемлекеттік органдарды шекті тарифтерді көтеруге мәжбүр етіп, 2021 жылы бағаның өсуін туындатты.

4-кесте. Тұтыну бағаларының индексіне жекелеген құраушылардың үлесі, %

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Тауарлар мен қызметтер	13,612	8,489	7,052	5,308	5,41	7,455	8,443
Азық-түлік және алкогольсіз сусындар	3,761	3,334	2,278	1,791	3,543	4,334	3,695
Алкогольді ішімдіктер және темекі өнімдері	0,439	0,227	0,256	0,208	0,172	0,197	0,186
Киім және аяқ киім	3,697	1,022	0,973	0,72	0,788	0,554	0,612
Тұрғын үй қызметтері, су, электр энергиясы, газ және отынның басқа түрлері	1,228	1,137	1,142	0,751	-0,551	0,472	1,185
Тұрмыстық үй заттары	1,275	0,526	0,33	0,365	0,307	0,379	0,397
Денсаулық сақтау	0,7	0,52	0,22	0,252	0,236	0,249	0,197
Көлік	0,622	0,686	1,086	0,41	0,063	0,357	1,224
Байланыс	0,264	0,036	0,036	0,168	0,047	0,101	0,128
Демалыс және мәдениет	0,431	0,213	0,173	0,158	0,166	0,088	0,096
Білім беру	0,122	0,175	0,102	0,124	0,048	0,105	0,202
Мейрамханалар мен қонақ үйлер	0,181	0,114	0,099	0,101	0,193	0,127	0,091
Әр түрлі тауарлар мен қызметтер	0,892	0,499	0,357	0,26	0,398	0,492	0,430

Дереккөзі: ҚР СЖЗПА ҰСБ

Осылайша, тауар нарықтарының жоғары шоғырлануы және мемлекеттің экономикаға қатысуының елеулі үлесі, сыбайлас жемқорлық пен фаворитизмнің, сондай-ақ жалған бәсекелестіктің болуы, бағаны реттеу

саласындағы жетілмеген саясат бәсекелестіктің дамуын тежейді. Монополистік немесе олигополистік салалардың инфляциясына біркелкі әсер етпейді, бұл ретте қазақстандық жағдайда мемлекеттік реттеудің күш-жігері қысқа мерзімді кезеңде бағаның өсуіне теріс немесе болмашы оң әсер етуі мүмкін, ал ұзақ мерзімді кезеңде бағалар нарықтық жағдайларға сәйкес өсуі мүмкін. Қазақстан экономикасындағы бағалар мен бәсекелестік деңгейінің өзара байланысын бағалау үшін мынадай бөлімдерде сипатталған эмпирикалық бағалау жүргізілді.

4. Әдістеме және пайдаланылған деректер

Біздің зерттеуіміз Еуроаймақ елдерінің мысалында бәсекенің инфляцияға әсерін зерттеген Marcin Przybyla мен Moreno Roma-ның (2005) жұмысына негізделген.

Сол сияқты, біз авторлар таңдаған көрсеткіштер тізбесін – үстеме баға (mark up), пайда маржасы (profit margin), жан басына шаққандағы ЖІӨ (GDP per capita), ауқымды ақша массасы, экономиканың ашықтығы (openness) – олардың байланысын және Қазақстандағы инфляцияның орташа деңгейіне әсерін бақылау үшін пайдалануға ұйғардық.

Жоғарыда аталған авторлар ЕО елдерінің экономика секторлары мен ұлттық экономикаларының біріктірілген деңгейінде зерттеу жүргізді. Біз тек Қазақстанды алып қарастырғандықтан мұндай бөлуді жүргізген жоқпыз.

Бәсекелестіктің сапалы көрсеткіштерін пайдалану Қазақстан бойынша халықаралық және ұлттық базаларда осындай жүйелі деректердің жеткіліксіздігімен не қажетті индикаторлардың, яғни жылдан жылға бірдей көрсеткіштердің сабақтастығының болмауымен күрделенеді. Мысалы, Қазақстан Дүниежүзілік экономикалық форумның «жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі» рейтингіне 2006 жылдан бері қатысып келеді, бұл бақылаулардың уақытша қамтылуы мен санын айтарлықтай қысқартар еді.

5-кесте. Прокси-эмпирикалық талдау үшін пайдаланылатын бәсекелестік көрсеткіштері

№	Атауы	Есептеу формуласы
1	Жиынтық деңгейдегі үстеме баға (aggregated mark-up)	ЖІӨ/Еңбек ақы
2	Салалық деңгейде үстеме баға	Жалпы қосылған құн/ Еңбек ақы Roeger әдістемесі бойынша салалық бағаны бағалау
3	Табыстылық деңгейі (Profit rate)	Таза түзетілмеген операциялық профицит / негізгі капитал
4	Пайда маржасы (Profit margin)	Таза түзетілмеген операциялық профицит / ЖІӨ
5	Экономиканың ашықтығы (openness)	Сыртқы сауда айналымы/ЖІӨ

Дереккөзі: Marcin Przybyla мен Moreno Roma (2005)

Логикалық тұрғыдан алғанда, тауарлар мен қызметтерді сатушылар мен өндірушілердің үстеме баға деңгейі инфляция деңгейіне тура пропорционалды болуы керек, яғни үстеме баға неғұрлым жоғары болса, соғұрлым бағаның көтерілу мүмкіндігі жоғары болады, бұл бағаның өсуіне ықпал етеді. Эмпирикалық талдау ЕО елдеріндегі осы логикалық себептік байланысты растайды (Marcin Przybyla және Moreno Roma, 2005).

Үстеме баға бағаның шекті шығынға қатынасы ретінде есептеледі (есіңізде болса, мінсіз бәсекелестік кезінде бұл мәндер тең болуы керек).

$$\mu = \frac{P}{MC}$$

үстеме баға нарықтық билік деңгейін көрсететін Лернер индексінің көмегімен есептеледі. Лернер индексінің (В) келесі түрі бар:

$$B = \frac{P - MC}{P}$$

және, тиісінше, бағаның ішіндегі үстеме бағаның үлесін (яғни баға (Р) шекті шығасылардан (МС) асатын айырманың үлесін) көрсетеді. Осылайша:

$$\frac{P}{MC} = \mu = \frac{1}{1 - B}$$

Фирмалардың шекті шығасыларын өлшеу эмпирикалық тұрғыдан қиын болғандықтан, біз Przybyla мен Roma мысалына сүйенеміз және үстемақыны экономикадағы еңбек кірісінің кері үлесі ретінде өлшейміз (өз кезегінде олар Gali (1995), Neiss (2001) және Cavelaars (2003) сүйенген).

Бұл ретте, бұрын атап өткеніміздей, егер біздің алдымыздағылар бірқатар елдерге (ЭЫДҰ немесе ЕО) бөле отырып, талдау жүргізген болса, біз олардың әдісін тек бір елге, яғни Қазақстанға қолдануға тырысамыз.

Тағы бір маңызды жайтты айта кету қажет: ал Przybyla мен Roma тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің прокси-көрсеткіші ретінде үстеме бағаны есептеу үшін осындай тәсілді пайдаланды, біз де қызмет көрсету нарығына қатысты солай істеуге шешім қабылдадық. Бұл, бір жағынан, есептеудің қарапайымдылығына, екінші жағынан – тауар топтары бойынша егжей-тегжейлі статистикалық ақпараттың жетіспеушілігіне байланысты болды.

Салалық үстеме бағаны есептеудің екінші тәсілі мынадай тендеу бойынша Лернер индексі бағалауға мүмкіндік беретін Roeger (1995) әдістемесі бойынша жүргізіледі:

$$\Delta y_t = B \Delta x_t + \varepsilon_t,$$

теңдеудегі тәуелді айнымалы шама Солоудың⁴ номиналды қалдығы ретінде, ал түсіндірме айнымалы шаманы шығарылымның/капиталдың номиналды қатынасының өсу жылдамдығы ретінде түсіндіріледі.

$$\Delta y = (\Delta q + \Delta p) - \alpha(\Delta l + \Delta w) - \beta(\Delta n + \Delta p^n) - (1 - \alpha - \beta)(\Delta k + \Delta r)$$

$$\Delta x_t = (\Delta q + \Delta p) - (\Delta k + \Delta r)$$

мұнда q және p – жалпы шығарылым мен оның тиісті бағасының логарифмі, α – өндірістің жалпы көлеміндегі еңбек үлесі, l және w – жалпы жұмыспен қамтудың және тиісінше жалақы мөлшерлемесінің логарифмі, β – өндірістің жалпы көлеміндегі аралық шығарылым үлесі, n және p^n – аралық шығындар мен олардың бағасының логарифмі, k и r – капиталдың және оның жалдау бағасының логарифмі.

Roege әдіснамасы бойынша Лернер индексін есептеуге толығырақ тоқтай отырып, экономикалық қызмет түрлері бойынша кірістердің жасалуы мен қалыптасуы туралы статистикалық жинақтардан алынған деректердің пайдаланылғанын атап өткен жөн. Статистикалық деректердің берілген форматы, атап айтқанда: аралық тұтынудан $(\Delta n + \Delta p^n)$ және өз кезегінде негізгі капиталды тұтынудан $(\Delta k + \Delta r)$ тұратын жалпы қосылған құннан $(\Delta l + \Delta w)$ тұратын, сондай-ақ өндіріске арналған басқа да субсидияларды шегергенде өндіріске салынатын басқа салықтардан және таза пайда мен таза аралас кірістен тұратын негізгі бағаны шығару $(\Delta q + \Delta p)$ Лернер индексін есептеу үшін жеткілікті болды.

Przybyla және Roma (2005) сәйкес тау-кен өндіру саласы, электр энергетикасы және т.б. сияқты ең айқын монополиялық салалар (табиғи монополиялар) алып тасталды. Нәтижесінде 7 сала, оның ішінде қызмет көрсету салалары: өңдеу өнеркәсібі, көлік (байланысты қоса алғанда), құрылыс, сауда, ауыл шаруашылығы, білім беру, денсаулық сақтау саласы іріктеп алынды.

Салалық деңгейде талдау үшін инфляция көрсеткіштері ретінде Ұлттық статистика бюросының сайтында жарияланатын тиісті баға индекстері пайдаланылды.

Бұдан басқа, статистикалық деректердің шектеулілігін негізге ала отырып, өңдеуші өнеркәсіптің ғана емес, бүкіл өнеркәсіптің баға индексі пайдаланылды.

Ашықтық индикаторы (openness) елдегі сауда жағдайларын сипаттайтын көрсеткіш ретінде пайдаланылады. Әдетте, экономика неғұрлым ашық болған сайын, соғұрлым инфляция деңгейі төмен болады, бұл Cavelaars (2003) жұмысында расталды.

Бұдан басқа, жан басына шаққандағы ЖІӨ бойынша деректер енгізілді, мұны жоғарыда аталған зерттеушілер ел неғұрлым дамыған сайын (жан

⁴ Солоу қалдықтары деп өндіріс факторларының өсуіне (өзгеруіне) байланысты емес, яғни капиталдың жинақталуына және жұмыс күші санының өсуіне байланысты емес шығарылым өсімі түсініледі.

басына шаққандағы ЖІӨ) инфляция деңгейі соғұрлым төмен болады деген қисынды негізге ала отырып жасаған. Қазақстан экономикасының ерекшелігін ескере отырып, біз нақты тиімді айырбастау бағамының айнымалы шамасын енгіздік, себебі бағам елдегі инфляциялық процестерде маңызды рөлді атқарады.

5. Есептеу нәтижелері

Статистикалық деректердің кейбір жалпы сипаттамалары төмендегі кестеде берілген. Мұнда біріктірілген үстеме баға мен ТБИ-дің көрсетілгенін, ал салалық деңгейде тиісті саладағы баға индексі мен үстеме бағаның пайдаланылатынын атап көрсеткен жөн.

Қаралып отырған кезеңде орта есеппен ЖІӨ-нің жалпы еңбекақыға қатынасы ретінде есептелген жиынтық үстеме баға 3 болады, яғни еңбек ЖІӨ-нің шамамен 30%-ын құрайды немесе басқаша айтқанда орта есеппен баға шекті шығасылардан үш есе артық. Мысалы, Marcin Przybyla және Moreno Roma (2005) зерттеулерінде 1980-2001 жылдардағы кезеңде үстеме баға ЕО елдерінде 2 болды және олардың алдындағы Cavelaars (2003) және Neiss (2001) еңбектерінде де осындай нәтиже болды.

6-кесте. Көрсеткіштердің жалпы статистикасы, 1998-2020

	CPI_AVE RAGE	AGGREG_ TOTAL_ MARK_UP	DLOG (GDP _PER_ CAPITA)	PROFIT_ MARGIN	PROFIT_ RATE	OPEN NESS
Mean	8,18	3,05	0,16	0,46	3,62	0,63
Median	7,2	3,06	0,16	0,46	3,38	0,63
Maximum	17	3,3	0,29	0,52	4,98	0,82
Minimum	5,1	2,64	0	0,37	2,36	0,42
Std. Dev.	3,07	0,19	0,08	0,04	0,81	0,12
Observations	22	22	22	22	22	22

Дереккөзі: ҰСБ деректері негізінде Eviews бағдарламасында есептелген

Пайданың орташа маржасы (profit margin) 46%, таза пайданың негізгі капиталды тұтынуға қатынасы ретінде есептелген пайдалылық нормасы (profit rate) – 362%, ал Przybyla мен Roma (2005) – тиісінше 24% және 8% болады. Көрсеткіштердің жоғары мәні оларды есептеу үшін «таза пайда мен таза аралас кірістер» бойынша деректерді пайдаланғанымызбен түсіндіріледі, яғни сандар жеткілікті түрде нақтыланбаған.

Таңдалған айнымалы шамалар арасындағы өзара байланысты тексеру пайдаланылатын прокси-бәсекелестікпен - үстеме бағамен, пайда маржасымен және пайдалылық нормасымен мықты оң байланыстарды көрсетпеді. Біз мұнда Қазақстан экономикасы үшін маңызды индикаторды – теңгенің нақты тиімді айырбастау бағамын, сондай-ақ ақша массасын енгіздік.

7-кесте. Көрсеткіштердің өзара байланысты матрицасы

	Орташа жылдық инфляция	Біріктірілген үстеме баға	Ж.б. шаққандағы ЖІӨ (DLOG)	Пайда маржасы (Profit margin)	Кірістілік деңгейі (Profit rate)	Экономиканың ашықтығы (openness)	Ақша массасы (DLOG)	НТАБ (REER)
Орташа жылдық инфляция	1,00	-0,10	0,36	-0,13	-0,14	0,33	0,25	0,35
Біріктірілген үстеме баға	-0,10	1,00	-0,37	0,94	0,91	-0,51	-0,53	0,16
Ж.б. шаққандағы ЖІӨ (DLOG)	0,36	-0,37	1,00	-0,52	-0,55	0,75	0,47	0,53
Пайда маржасы (Profit margin)	-0,13	0,94	-0,52	1,00	0,96	-0,63	-0,56	0,02
Кірістілік деңгейі (Profit rate)	-0,14	0,91	-0,55	0,96	1,00	-0,69	-0,64	0,05
Экономиканың ашықтығы (openness)	0,33	-0,51	0,75	-0,63	-0,69	1,00	0,49	0,49
Ақша массасы (DLOG)	0,25	-0,53	0,47	-0,56	-0,64	0,49	1,00	-0,24
НТАБ (REER)	0,35	0,16	0,53	0,02	0,05	0,49	-0,24	1,00

Дереккөзі: ҰСБ деректері негізінде Eviews есептелді

Орташа ТБИ-дің біріктірілген үстеме бағамен мықты оң өзара байланысының болмауы, басқа екі прокси бәсекелестік сияқты жоғарыда аталған алдыңғы зерттеу нәтижелеріне сәйкес келмейді. Оның ықтимал себебі мәліметтердің жеткілікті түрде нақтыланбауы және толықтығында, олардың негізінде біздің есептеулеріміздің негізінде жатқан статистикалық көрсеткіштер есептеледі.

Осыған ұқсас ашықтықпен үйлеспеушілік (openness) инфляциямен жеткілікті түрде өзара оң байланысын көрсетеді, ал ашық экономикадағы инфляцияның неғұрлым төмен қарқыны туралы айқын дәлел біз негізге алып отырған зерттеушілердің еңбектерінде расталды.

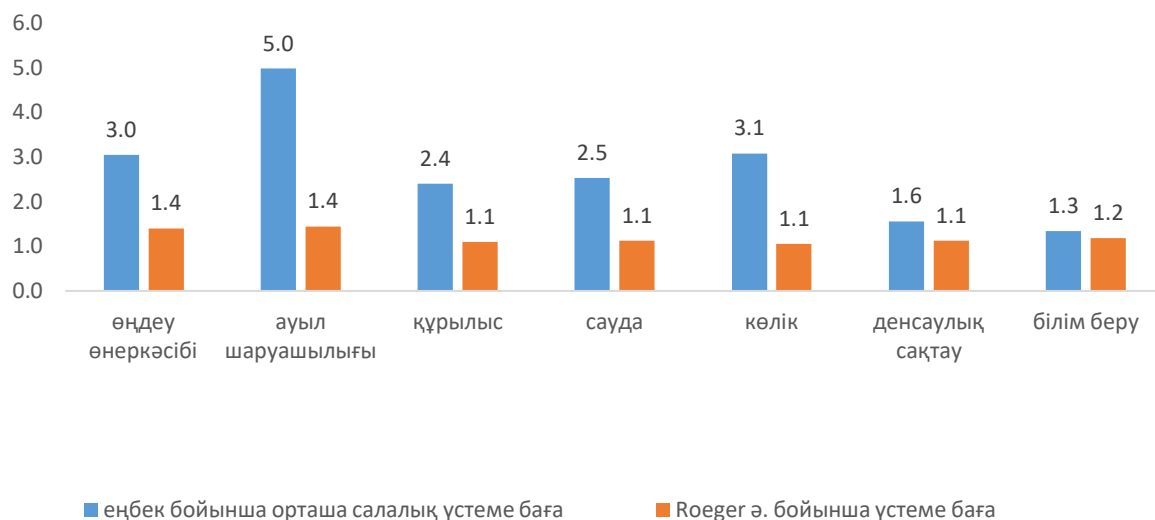
Бұл ретте, ж.б. шаққандағы ЖІӨ-мен, ақша массасының өсу қарқынымен және айырбастау бағамымен нақты және болжамды оң байланысы байқалады.

Салалық үстеме бағалар және баға индекстері

Үстеме бағаны есептеудің екі тәсілін қолдана отырып, біз салыстыруға келмейтін көрсеткіштерді алдық – Roeger әдіснамасына сәйкес бір сала үшін қарастырылып отырған кезең ішінде Лернер индексінің біреуін аламыз. Солай болса да, біз бүкіл бақылау кезеңінде еңбекке ақы төлеудің кері үлесі ретінде

есептелген салалық үстеме бағаның орташа мәнін алып, оларды салыстыруға тырыстық (яғни, бір цифрға дейін азайттық).

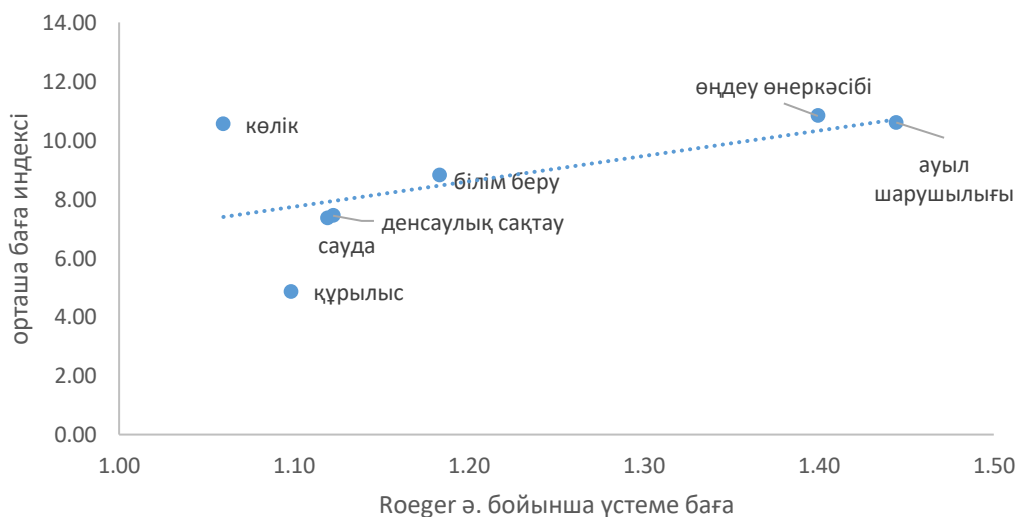
2-график. Екі тәсілмен алынған салалық үстеме бағалар

Бірінші әдіспен алынған нәтижелер екіншісіне қарағанда жоғары екенін көреміз, бұл қисынды, өйткені бірінші жағдайда біз өндіріс факторларының біреуін – еңбекті ғана есепке аламыз, ал екіншісінде бәрін есепке аламыз.

Roeger әдіснамасына сәйкес есептелген 8 салаға арналған үстеме баға зерттеу кезеңінде орташа есеппен алынған тиісті баға индекстерімен толық үйлеседі.

3-график. Roeger әдіснамасы бойынша үстеме баға мен бағаның орташа деңгейі арасындағы байланыс

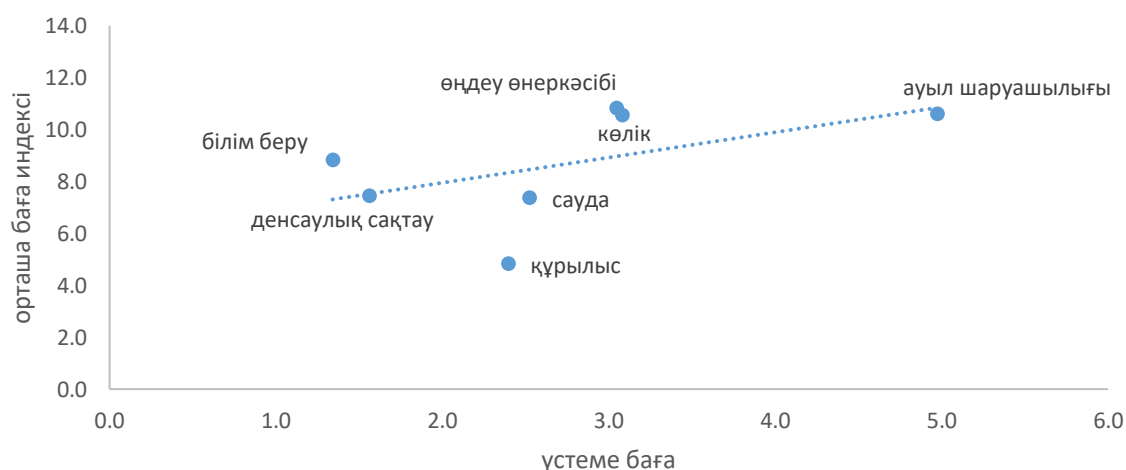
Түптеп келгенде, үстеме баға неғұрлым жоғары болса, байқалатын баға деңгейінің соғұрлым жоғары болатын өзара байланысты көреміз.

Статистикалық деректерде әдетте байланысты қамтитын көлік саласының айтарлықтай ауытқуы, біздің ойымызша, статистикалық деректердің жеткіліксіз толықтығымен байланысты болуы мүмкін. Бұдан

басқа, біз бұрын келтірген шоғырлану бойынша деректер осы салада, мысалы теміржол көлігінде және әуе көлігінде жетілмеген бәсекелестіктің жоғары деңгейінің болуын растайды. Алайда, Roeger әдіснамасы бойынша Лернер индексін есептеу үшін қажетті көлік қызметтерінің жекелеген түрлері үшін статистикалық деректерді егжей-тегжейлі бөлу жоқ. Жалпы алғанда, біз біріктірілген, айтарлықтай өрескел және жан-жақты емес тәсілді қолданамыз және нақтыланбаған тәсіл мен нәтижелердің біршама ауытқуы негізгі логикалық трендті растаған жағдайда қолайлы деп санаймыз.

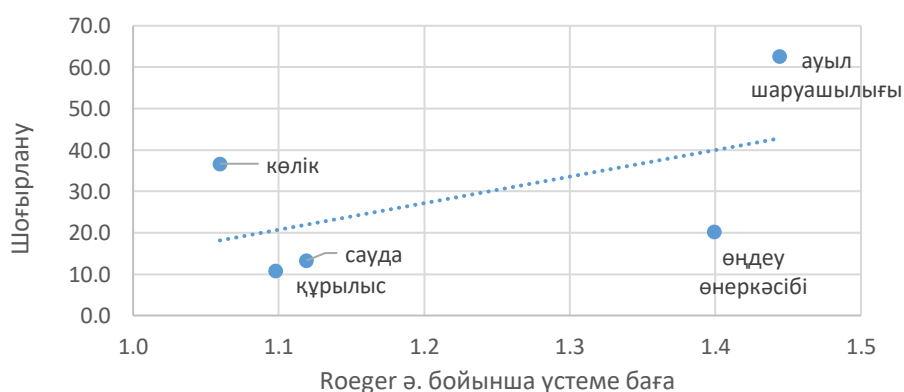
Егер осындай жолмен жалпы қосылған құнның еңбекке ақы төлеуге қатынасы ретінде есептелген салалық үстеме бағалардың орташа деңгейін және орташа салалық баға индекстерін алсақ, сәйкесінше, диаграмма айтарлықтай ауытқулармен, яғни шашыраңқы болады, бірақ тұтастай алғанда тренд байқалады.

4-график. Салалардағы орташа баға деңгейі мен еңбекақы төлеу бойынша есептелген үстеме бағалар арасындағы байланыс

2009-2019 жылдардағы жиынтық салалық көлемнен ірі кәсіпорындардың 10%-ы өндірген өнімнің, орындаған жұмыстардың және көрсеткен қызметтердің көлемі туралы, яғни салалық шоғырлану туралы орташа алынған деректерді пайдалана отырып және оларды Roeger әдіснамасы бойынша алынған үстеме бағалармен салыстыра отырып, біз мынадай көріністі байқаймыз:

5-график. Roeger әдіснамасы бойынша салалық шоғырлану деңгейлері мен үстеме баға арасындағы байланыс

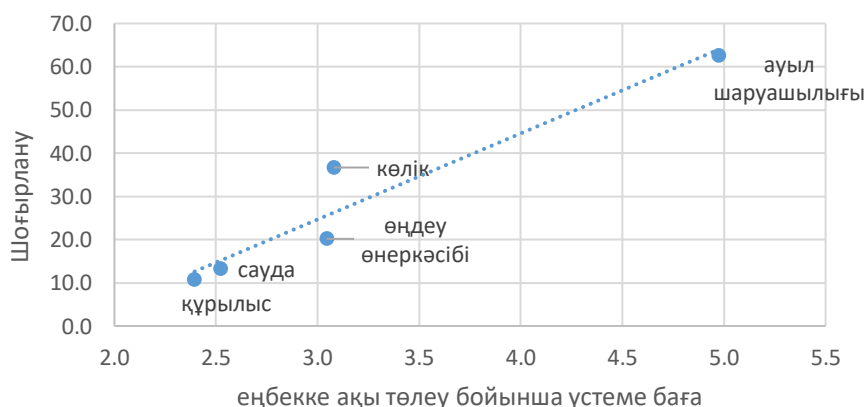

Салалық шоғырлану туралы мәліметтердің қолда бар форматында салалар Roeger бойынша үстеме бағаны есептеуге қарағанда біршама өзгеше берілгенін айта кету керек, мысалы, мұнда көлік байланысты емес, қоймалауды қамтиды. Үстеме бағаны есептей отырып, біз 1998-2020 жылдар кезеңі үшін дәстүрлі «көлік және байланыс» көрінісін пайдаландық, өйткені бөлек көріністегі жария статистикалық жинақтар осы ақпаратты тек жекелеген жылдар бойынша ғана қамтиды, бұл біздің қолымыздағы іріктемені нашарлатады. Сондай-ақ, біз алған салалық шоғырлану туралы деректер білім беру және денсаулық сақтау салалары туралы мәліметтерді қамтымайтынын атап өткен жөн.

5-графиктен көлік саласындағы ірі кәсіпорындардың 10%-ына өндірілетін қызметтердің барлық көлемінің үштен бірінен астамы тиесілі екенін көреміз, бұл жоғары шоғырлануды білдіреді. Бұл ретте, қоғамдық статистикаға сүйене отырып, біз Roeger әдіснамасы бойынша есептелген Лернер индексіне сүйене отырып, салыстырмалы түрде төмен үстеме баға алдық. Бұл қарама-қайшылықты статистикалық деректердің толық еместігі немесе дәйексіздігі туралы біздің болжамдарымызды растау ретінде қарастыруға болады, алайда, мұның басқа да түсініктемелері болуы мүмкін.

Егер шоғырлану мен еңбекке ақы төлеу бойынша есептелген үстеме баға арасындағы байланысты дәл осылай қарастыратын болсақ, тренд іс жүзінде бірдей болады.

6-график. Салалық шоғырлану деңгейлері мен еңбекақы төлеу бойынша үстеме бағаның арасындағы байланыс

Регрессиялық модель

Біріктірілген деңгейде Eviews көмегімен ең кіші квадраттар әдісіне сүйене отырып, ұтымды және статистикалық маңызды болып көрінетін теңдеу алынды.

Тәуелді айнымалы ретінде орташа ТБИ пайдаланылды, теңгенің АҚШ долларына айырбас бағамының динамикасын бұрмалауды болдырмау үшін күтпеген өзгеріс кезеңінде жалған (dummy) айнымалылар пайдаланылған.

Осы модельде барлық факторлар маңызды болып табылады, коэффициенттердің белгілері дұрыс. Біріктірілген үстеме баға айтарлықтай ауыспалы болып келеді, инфляциямен оң байланыс байқалады, НТАБ әсері

инфляцияға лагімен көрінеді. Ақша массасы да маңызды ауыспалы болады және лагімен әсер етеді.

8-кесте. Тәуелді айнымалы ретінде орташа ТБИ регрессиялық моделі

Dependent Variable: CPI_AVERAGE
Method: Least Squares
Date: 06/24/22 Time: 19:25
Sample (adjusted): 2000 2021
Included observations: 22 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
AGREG_TOTAL_MARK_UP	5.790317	2.415055	2.397592	0.0283
REER(-1)	-0.103520	0.031172	-3.320877	0.0040
DLOG(M3(-1))	10.67157	2.620418	4.072469	0.0008
DUMMY2008	10.66844	1.525062	6.995409	0.0000
C	-12.74076	7.844961	-1.624069	0.1228
R-squared	0.821902	Mean dependent var		8.163415
Adjusted R-squared	0.779996	S.D. dependent var		3.074926
S.E. of regression	1.442280	Akaike info criterion		3.767043
Sum squared resid	35.36289	Schwarz criterion		4.015007
Log likelihood	-36.43747	Hannan-Quinn criter.		3.825456
F-statistic	19.61326	Durbin-Watson stat		2.066054
Prob(F-statistic)	0.000003			

Тиісті прокси-бәсекелестікті және баға индекстерін пайдалана отырып, регрессиялық модель салаларына қолдану салалар үшін статистикалық маңызды нәтиже бермеді.

Қорытындылай келе, біз Przybyla мен Roma (2005), сондай-ақ олардың алдыңғылары ұсынған тауар нарықтарындағы үстеме бағаны есептеу тәсілдері отандық қызмет көрсету нарығын қоса алғанда, Қазақстан экономикасына әбден қолайлы деген қорытындыға келеміз. Нәтижелер салалық үстеме бағалардың, оның ішінде нарықтық билік көрсеткіштерінің және 1998-2020 жылдардағы тиісті орташа баға индекстерінің орташа деңгейі арасындағы оң байланысты анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, осы байланысты көрсететін сенімді регрессиялық модельдің құрылысы тек біріктірілген деңгейде болды. Салалық деңгейде үстеме бағаның оң белгісі жоқ және қазақстандық экономиканың ерекшеліктеріне сүйене отырып, біз таңдаған айнымалылармен бірге де, жиынтығында да жеткілікті мәнге ие емес.

6. Қорытынды

Przybyla және Roma (2005), ал бұған дейін Neiss (2001), Cavelaars (2003) бәсекелестіктің прокси-көрсеткіші ретінде қолданылған үстеме бағаны есептеу әдістері біздің статистикалық деректеріміздің негізінде жетілмеген бәсекелестік деңгейі мен баға деңгейі арасында қажетті байланыстың бар екендігін көрсеткен нәтижелерді алуға мүмкіндік берді.

Атап айтқанда, біздің нәтижелеріміз салалық үстеме бағалардың орташа деңгейі мен 1998-2020 жылдардағы тиісті орташа баға индекстерінің арасындағы оң байланысты анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл ретте, күшті оң корреляцияның болуы анықталмады, бұл біздің ойымызша, көпшілікке қол жетімді статистикалық ақпараттың толық емес екендігімен түсіндірілуі мүмкін. Осыған байланысты Қазақстанның Ұлттық статистика бюросымен бірлесіп тереңірек зерттеу жүргізу қызықты болар еді.

Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексындағы Қазақстан рейтингінің серпіні, әсіресе «Жергілікті бәсекелестіктің қарқындылығы», нарықты реттеу (PMR) индикаторлары бойынша бәсекелестіктің әлсіз дамуын көрсетеді.

Кез-келген шаруашылық жүргізуші субъектіге объективті түрде тән монополизация мен басымдылыққа, оның нарықтағы қатысуын кеңейтуге және максималды пайда алуға деген ұмтылысын ескере отырып, нарықтық күштер мен макроэкономикалық өзгерістердің әсерінен ғана бәсекелестік нарықтық қатынастарды қалыптастыру мүмкін емес, ал жоғары шоғырланған мемлекеттік экономикадан бәсекелестікке көшу үшін еркін бағаларды енгізу, кәсіпорындарды жеке меншікке беру және басқаруды орталықсыздандыру жеткіліксіз.

Бәсекелестікті қорғау, дамыту және қолдау үшін:

1) нарықтың барлық қатысушылары үшін ойынның тең ережелерін қамтамасыз ету, сондай-ақ мемлекеттің қатысуын қысқарту мақсатында салық, сыбайлас жемқорлық және реттеушілік шығыстарды төмендету арқылы қолайлы бизнес-ахуал жасау;

2) нарықтардың шоғырлану көрсеткіштерін жүйелі негізде қалыптастыру және жариялау;

3) ЭЫДҰ-ға мүше елдердің монополияға қарсы органдарының үздік тәжірибелерін пайдалану негізінде экономикалық талдаудың және экономикалық шоғырлануға бақылаудың сапасын арттыру;

4) баға белгілеуді бұрмалауға және бағалық реттеу құралдарын монополияға қарсы бақылау және атаулы қолдау құралдарымен ауыстыруға әкелетін факторларды жою;

5) бизнеске қаржылық қызметтер көрсету тізбегінен делдалдарды алып тастау/азайту туралы мәселені пысықтау;

6) сауда-саттыққа сатушылар мен сатып алушылардың шектелмеген тобының бір мезгілде қатысу мүмкіндігіне негізделген ресурстарға тең қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін биржалық (ұйымдасқан) сауданы дамыту. Реттеуші органдар тарапынан қадағалау (мониторинг) рәсімдерін оңайлататын

сенімді баға индикаторларын қалыптастыратын ақпараттық нарықтық баға белгілеуді қалыптастыру;

7) салаға кіру талаптарын жаңа компаниялар үшін шектемейтін және тұтынушылардың неғұрлым тиімді ұсыныстар іздеу мүмкіндігін күшейтетін басым немесе монополиялық жағдайға ие тауар нарығы субъектілерінің ақпараттық ашықтығын қамтамасыз ету арқылы экономиканың жай-күйіне және нарықта жұмыс істейтін шаруашылық жүргізуші субъектілердің әрекетіне мемлекеттік ықпал ету шараларының кешенін жүзеге асыру қажет.

Осы саладағы одан әрі зерттеулер елдегі бәсекелестік деңгейінің факторларын зерттеуге, оның ішінде мемлекеттің бәсекелестік ортаға әсеріне терең талдау жүргізуге бағытталуы мүмкін.

7. Әдебиет тізімі

1. Kydland F. E. and Prescott E. C. (1977) Rules Rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans, *Journal of Political Economy*, 85 (3), pp. 473-492
2. Mishkin F. (1999), "The Economics of Money, Banking and Financial markets"
3. Barro R. J., and Gordon D. B. (1983) A Positive Theory of Monetary Policy in a Natural Rate Model, *Journal of Political Economy*, 91(4), pp. 589-610.
4. Qualls P. D. (1981) Cyclical Wage Flexibility, Inflation, and Industrial Structure: An Alternative View and Some Evidence, *The Journal of Industrial Economics*, Vol. 29, No.4, pp. 345-56
5. Coricelli F. (2007) Inflation Inertia, Monetary Policy and Market Competition: Tarantelli Revisited, in *Social Pacts, Employment and 54 Growth A Reappraisal of Ezio Tarantelli's Thought*, AIEL Series in Labor Economics pp. 255-72
6. Cavelaars, P. A. (2003) Does Competition Enhancement Have Permanent Inflation Effects?, *Kyklos*, Vol. 56, pp. 69-94
7. Akerlof G. and Yellen J. L. (1985) A Near-Rational Model of the Business Cycle, with Wage and Price Inertia, *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 100, issue Supplement, pp. 823-838
8. Przybyla M. and Roma M. (2005) Does Product Market Competition Reduce Inflation, *ECB Working Papers*, No.453
9. Jürgen Janger, Philipp Schmidt-Dengler (2010). "The Relationship between Competition and Inflation," *Monetary Policy & the Economy*, Oesterreichische Nationalbank (Austrian Central Bank), issue 1, pages 53-65.
10. М.Темирханов (2020), Особенности конкуренции по-казахстански, *Forbes Kazakhstan*
11. М.Темирханов (2021), Как «ручное управление» экономикой разгоняет инфляцию, *Forbes Kazakhstan*
12. М.Темирханов (2021), Приватизация на 0,2%: в чем смысл нацпроекта по развитию конкуренции, *Forbes Kazakhstan*
13. Sinan Çörüş (2009), The impact of sectoral competition on inflation in Turkey
14. Neiss, K. (2001), The markup and inflation: evidence in OECD countries, *Canadian Journal of Economics*, 34 (2), 570-587
15. Gali, J. (1995), "Product diversity, endogenous mark-ups and development traps." *Journal of Monetary Economics*, 36, 39-63
16. Cavelaars, P. (2003), Does Competition Enhancement Have Permanent Inflation Effects?, *Kyklos*, 56 (1), 69-94
17. Roger, W. (1995), Can Imperfect Competition explain the difference between Primal and Dual Productivity Measures? Estimates for US manufacturing, *Journal of Political Economy*, 103. No.2, 316-330